१९

शुकनासोपदेशः - लक्ष्मीदुष्प्रभावः- २

प्रस्तावना

अस्मिन् पाठे शुकनासोपदेशस्य 'आत्मविडम्बनञ्च' इत्यतः आरभ्य 'स्वभवनमाजगाम' इत्यन्तः अंशः वर्ण्यते। विद्या विनोदाय धनं मदाय, खलस्य वित्तं परपीडनाय। श्रियः प्रभावेण ते राजानः आत्मानम् ईश्वररूपेण मन्यन्ते। ते चिन्तयन्ति यत् ते साक्षात् शिवस्वरूपाः इति। ते गुरूणां ज्येष्ठानां शिष्टानां वा उपदेशं न स्वकुर्वन्ति। ये तेषां गुणकीर्तनं कुर्वन्ति, सम्पदः लुण्ठनेन राजानं वञ्चयन्ति, तान् एव राजानः धनादिना पोषयन्ति, सर्वविधं प्रयोजनं पूरयन्ति च। एतेन राजानः कदापि स्वाभ्युन्नतिं स्वराज्योन्नतिञ्च विदधातुं न शक्नुवन्ति। तस्मात् प्रधानामात्यः शुकनासः चन्द्रपीडं प्रबोधयति यत् अनेन मार्गेण न प्रवर्तनीयम्। स्वराज्यस्य पितुश्च उन्नत्यै चिन्तनीयम्। यानि राज्यानि जितानि तानि पुनर्जेयानि, स्वायत्तीकरणीयानि च नवीनानि राज्यानि। राज्यस्य राज्यस्थस्य राजाश्रितस्य च मङ्गलाय यतनीयम्।

अत्र महाकविः वस्तुतः उपदेशप्रदानादनन्तरं कथं तेन प्रजाः प्रति आचरणीयं कथं प्रजाः शासनीयाः कथं भृत्यादिभिः सह व्यवहरणीयम् इत्यादिकं शुकनासमुखेन वर्णयति।

उद्देश्यानि

अमुम् पाठं पठित्वा भवान् -

- उपदेशानां पालनेन कथं राजव्यवस्था सम्यक् परिचाल्यते इति जानीयात्।
- भूपैः कथं प्रजायै आचरणीयम् इति जानीयात्।
- भूपानां सदाचरणेन प्रजाः राजाज्ञां सम्यक् परिपालयन्ति इति जानीयात्।
- पाठस्थानां पदानाम् अन्वयार्थं समासान् च जानीयात्।

१९.१) साम्प्रतं मूलपाठम् अवगच्छाम – १३

आत्मविडम्बनाञ्चानुजीविना जनेन क्रियमाणामभिनन्दन्ति। मनसा देवताध्यारोपणविप्रतारणासम्भूतसम्भावनोपहताश्चान्तःप्रविष्टापरभुजद्वयमिव आत्म-बाहुयुगलं सम्भावयन्ति। त्वगन्तरिततृतीयलोचनं स्वललाटमाशङ्कन्ते। दर्शनप्रदानमपि अनुग्रहं गणयन्ति, दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति, सम्भाषणमपि संविभागमध्ये कुर्वन्ति, आज्ञामपि वरप्रदानं मन्यन्ते, स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति। मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः, न

पूजयन्ति द्विजातीन्, न मानयन्ति मान्यान्, नार्च्चयन्त्यर्च्चनीयान्, नाभिवादयन्त्यभिवादनार्हान्, नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरून्। अनर्थकायासान्तरितविषयोपभोगसुखमित्युपहसन्ति विद्वज्जनम्, जरावैक्लव्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशम्, आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय, कुप्यन्ति हितवादिने।

व्याख्यानम् -

अनुजीविना सेवकेन जनेन सेवकेन क्रियमाणां विधीयमानाम् आत्मविडम्बनां स्वस्मिन् अविद्यमानगुणारोपणरूपां वञ्चनाम् अभिनन्दन्ति साधुवादेन प्रशंसन्ति।

देवताध्यारोपणविप्रतारणासम्भूतसम्भावनोपहताः धूर्तैः देवताध्यारोपणं हरिहर्याद्यारोपणम् एव विप्रतारणा प्रवञ्चना तया सम्भूता समुत्पन्ना स्वस्मिन् सम्भावना हरिहर्यादिकल्पना तया उपहताः आच्छन्नाः ये तादृशाः विनाशमतयः सन्तः आत्मबाहुयुगलं स्वभुजयुग्मम् अन्तःप्रविष्टाऽपरभुजद्वयम् अन्तः अभ्यन्तरे प्रविष्टम् अपरम् अन्यद् भुजद्वयं बाहुयुगलं यस्य तादृशम् इव संभावयन्ति उत्प्रेक्षन्ते। बाहुयुगलं बाहुयुगलं चान्तः अस्ति कथनात् स्वस्य विष्णुरूपताम् आमनन्ति इति सिद्धम्।

ते नृपा इति योज्यम्। त्वगन्तरिततृतीयलोचनं त्वचा चर्मणा अन्तरितं व्यवहितं तृतीयं विषमं लोचनं नयनं यस्मिन् तादृशं स्वललाटं निजभालम् आशङ्कन्ते मन्यन्ते। महेश्वरस्य त्रिनेत्रत्वात् स्वस्मिन् महेश्वरत्वं सम्भावयन्तीति तात्पर्यम्।

दर्शनप्रदानं निजसाक्षात्कारम् अपि अनुग्रहं प्रसादं, गणयन्ति मन्यन्ते। दृष्टिपातम् चक्षुषा ईक्षणम् अपि उपकारपक्षे उपकारकत्वे स्थापयन्ति निदधति। सम्भाषणं आलपनम् अपि संविभागमध्ये दातव्यद्रव्यदानत्वेन कुर्वन्ति विदधति। आज्ञां स्वनिर्देशम् अपि वरप्रदानम् अभीष्टप्रदानं मन्यन्ते जानन्ति। स्पर्शं स्वस्य संश्लेषम् अपि पावनं पवित्रताकरणम् आकलयन्ति विचारयन्ति।

मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराः मिथ्या असत्यं यत् माहात्म्यं महिमा तेन यो गर्वः अभिमानः मिथ्यामाहात्म्यगर्वः असत्यमहिमाभिमानः तेन निर्भराः परिपूर्णाः सन्तः देवताभ्यः न प्रणमन्ति नारायणादिदेवान् अनुकूलयितुं न स्तुवन्ति। ते द्विजातीन् ब्राह्मणान् न पूजयन्ति न अर्चयन्ति। ते मान्यान् सम्मानयोग्यान् न मानयन्ति श्वसुरादीनां सम्मानं कुर्वन्ति। ते अचर्नीयान् पूजनीयान् उपाध्यायप्रभृतीन् न अर्चयन्ति न पूजयन्ति। ते अभिवादार्हान् अभिवादनयोग्यान् पुरोहितादीन् न अभिवादयन्ति तेषां पादग्रहणं न कुर्वन्ति। ते गुरून् आचार्यादीन् न अभ्युत्तिष्ठन्ति अभ्युत्थानपूर्वकं सत्कारं न कुर्वन्ति।

इति अत एव अनर्थकायासान्तरितविषयोपभोगसुखम् अनर्थकः निष्फलः य आयासः परिश्रमः तेन निष्फलपरिश्रमेण विद्यार्जनपरिश्रमेण होमाद्यनुष्ठानेन वा अन्तरितं व्यवहितं विषयोपभोगसुखं कामिन्यादिभोगसुखं येन तादृशं भोगसुखरहितम् अनासक्तं विद्वज्जनम् विबुधम् उपहसन्ति जडत्वबुद्ध्या हासपात्रं मन्यन्ते। ते वृद्धजनोपदेशं स्थविरजनशिक्षां जरावैक्लब्यप्रलपितं जरया परिणतवयसा यद् वैक्लब्यं बुद्धिचाञ्चल्यम्, तेन प्रलपितं जल्पितम् इति एवं विचार्य पश्यन्ति जानन्ति। आत्मप्रज्ञापरिभवः आत्मप्रज्ञायाः स्वमतेः परिभवः पराजयः अयम् इति विचिन्त्य सचिवोपदेशाय प्रधानामात्यवचनाय

असूयन्ति गुणेषु दोषारोपपूर्वकं कुप्यन्ति। हितवादिने कल्याणभाषिणे कल्याणाय भणति यः तस्मै जनाय कुप्यन्ति क्रुध्यन्ति।

सरलार्थः -

किन्तु तथापि अनुचरैः कृतायामपि विडम्बनायां ते राजानः तान् एव सादरम् अभिनन्दन्ति। स्वस्य मनसि देवत्वसंस्थापनात् विवेकहीनत्वात् च प्रतारितानां तेषां राज्ञां या धारणा समुत्पन्ना, तया तेषां बुद्धिः नष्टा। अत एव "मम बाहुद्वयमध्ये इतोऽपि बाहुयुगलमेकं गुप्तं वर्तते" इति भावयन्तः आत्मनः विष्णुसदृशान् आमनन्ति। अपि च "स्वललाटदेशे अपरं नेत्रमेकं त्वचा आवृतम् अस्ति” इति शङ्कमानाः ते आत्मनः शिवसदृशान् मनन्ति। ते च स्वस्य दर्शनं तेषामेव अनुग्रहः इति भावयन्ति। स्वेषां दृष्टिपातम् अपि उपकाररूपेण गणयन्ति ते। केनापि सह सम्भाषणम् अपि ते दानरूपेण गृह्णन्ति। तेषाम् आदेशाः वरप्रदानतुल्याः इति चिन्तयन्ति। स्वेषां स्पर्शनं पवित्रतासम्पादकम् इति अवबोधः तेषाम्। मिथ्यामाहात्म्यस्य गर्वेण गर्वितास्ते राजानः देवान् न नमन्ति। ब्राह्मणानां पूजनं न कुर्वन्ति, मान्यानां कृते सम्मानं न प्रदर्शयन्ति, पूजनीयान् न पूजयन्ति, नमस्करणीयान् न नमस्कुर्वन्ति। किञ्च गुरून् दृष्ट्वापि न उत्तिष्ठन्ति। अपि च ते विद्योपार्जनादीनां परिश्रमः निरर्थकः इति भावयन्तः पण्डितानाम् उपहासं विदधति। वृद्धाः वार्धक्यकारणात् बुद्धेः अस्थिरतावशात् अधिकं प्रलपन्ति इति स्वीकुर्वाणाः ते राजानः वृद्धानाम् उपदेशं निष्प्रयोजनकम् इति भावयन्ति। अयं स्वबुद्धेः तिरस्कारः भवति इति मन्वानाः ते राजानः मन्त्रिणाम् उपदेशेषु दोषान् आविष्कुर्वन्ति। किञ्च, हितवाक्यं वदताम् उपरि क्रोधं प्रकटयन्ति।

व्याकरणविमर्शः

क) समासः

१. देवताध्यारोपणविप्रतारणासम्भूतसम्भावनोपहताः - देवता-ध्यारोपणं एव विप्रतारणा देवताध्यारोपणप्रतारणा इति कर्मधारयः। तया सम्भूता देवताध्यारोपणप्रतारणासम्भूता इति तृतीयातत्पुरुषः। तया उपहताः देवताध्यारोपणप्रतारणासम्भूतोपहताः इति तृतीयातत्पुरुषसमासः।

२. अन्तःप्रविष्टापरभुजद्वयम्- अन्तः प्रविष्टम् अन्तःप्रविष्टम् इति कर्मधारयः। अपरं भुजद्वयम् अपरभुजद्वयं इति कर्मधारयसमासः, अन्तःप्रविष्टम् अपरभुजद्वयम् अन्तःप्रविष्टापरभुजद्वयमिति कर्मधारयसमासः।

३. मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराः- मिथ्या एव माहात्म्यं मिथ्यामाहात्म्यम् इति कर्मधारयः। तेन गर्वः मिथ्यामाहात्म्यगर्वः इति तृतीयातत्पुरुषः। तेन निर्भराः मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराः इति तृतीयातत्पुरुषसमासः।

४. त्वगन्तरिततृतीयलोचनम् - त्वचा अन्तरितं त्वगन्तरितम् इति तृतीयातत्पुरुषः। त्वगन्तरितं तृतीयलोचनं यस्मिन् स त्वगन्तरिततृतीयलोचनः, तमिति बहुव्रीहिसमासः।

५. अनर्थकायासान्तरितविषयोपभोगसुखम् - अनर्थकः आयासः अनर्थकायासः इति कर्मधारयः। तेन अन्तरितम् अनर्थकायासान्तरितम् इति तृतीयातत्पुरुषः। अनर्थकायासान्तरितं विषयोपभोगसुखं येन स, तम् इति बहुव्रीहिसमासः।

६. जरावैक्लब्यप्रलपितम् - जरया वैक्लब्यं जरावैक्लब्यम् इति तृतीयातत्पुरुषः। तेन प्रलपितः जरावैक्लब्यप्रलपितः, तम् इति तृतीयातत्पुरुषसमासः।

ख) सन्धिविच्छेदः

१. अप्युपकारपक्षे - अपि उपकारपक्षे।

२. इत्युपहसन्ति - इति उपहसन्ति।

अलङ्कारविमर्शः

१. मनसेत्यस्मिन् वाक्ये बाहुयुगलस्य अन्तःप्रवेशक्रियाया उत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रक्षालङ्कारः।

२. आज्ञामित्यस्मिन् वाक्ये इवाद्यभावात् वरप्रदानक्रियोत्प्रेक्षणात् प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा।

पाठगतप्रश्नाः- १

१. राजानः केषाम् अभिनन्दनं कुर्वन्ति?

२. केन राज्ञां बुद्धिः नश्यते?

३. ते राजानः स्वाम् आज्ञां किं मन्यन्ते?

४. अविवेकिनः राजानः कान् न अभिवादयन्ति?

५. राजा केषाम् उपरि क्रोधं प्रकटयन्ति

१९.२) साम्प्रतं मूलपाठम् अवगच्छाम – १४

सर्वथा तमभिनन्दन्ति, तमालपन्ति, तं पार्श्वे कुर्वन्ति, तं संवर्द्धयन्ति, तेन सह सुखमवतिष्ठन्ते, तस्मै ददति, तं मित्रतामुपनयन्ति, तस्य वचनं शृण्वन्ति, तत्र वर्षन्ति, तं बहु मन्यन्ते, तमाप्ततामापादयन्ति, योऽहर्निशमनवरतम् उपरचिताञ्जलिरधिदैवतमिव विगतान्यकर्त्तव्यः स्तौति, यो वा माहात्म्युद्भावयति। किंवा तेषां साम्प्रतम्, येषामतिनृशंसप्रायोपदेशनिर्घृणं कौटिल्यशास्त्रं प्रमाणम्, अभिचारक्रियाक्रूरैकप्रकृतयः पुरोधसो गुरवः, पराभिसन्धानपरा मन्त्रिण उपदेष्टारः, नरपतिसहस्रभुक्तोज्झितायां लक्ष्म्यामासक्तिः, मारणात्मकेषु शास्त्रेष्वभियोगः, सहजप्रेमार्द्रहृदयानुरक्ता भ्रातरः उच्छेद्याः।

व्याख्यानम् -

तं पुरुषं सर्वथा सर्वप्रकारेण अभिनन्दति प्रशंसन्ति। सर्वथा इत्यस्य प्रत्येकं क्रियायामन्वयः। तं पुरुषं सर्वथा सर्वप्रकारेण आलपन्ति आभाषन्ते। तं पुरुषं सर्वथा पार्श्वे समीपे कुर्वन्ति रक्षन्ति। तं पुरुषं सर्वथा संवर्द्धयन्ति विविधसाहाय्येन संवृद्धिं प्रापयन्ति। तेन पुरुषेण सह सर्वथा समं सुखं सानन्दम् अवतिष्ठन्ते तिष्ठन्ति। तस्मै पुरुषाय सर्वथा ददाति वितरन्ति, धनादिकं इति योज्यम्। तं पुरुषं सर्वथा मित्रतां सख्यतां सख्यं वा उपनयन्ति प्रापयन्ति। तस्य जनस्य वचनं वचः सर्वथा शृण्वन्ति आकर्णयन्ति। तत्र तस्मिन्पुरुषे सर्वथा वर्षन्ति सततं धनानि यच्छन्ति। तं पुरुषं सर्वथा बहु अधिकं मन्यन्ते आद्रियन्ते, अत्युकष्टं विचारयन्ति इत्यर्थः। तं जनं सर्वथा आप्तता यथार्थवक्तृभावम् आपादयन्ति प्रापयन्ति। यः पुरुषः अहर्निशम् अहोरात्रम् अनवरतं निरन्तरम् उपचिताञ्जलिः उपचितः कृतः अञ्जलिः करपुटः येन सः तथा च विगतान्यकर्तव्यः विगतम् अपगतम् अन्यत् अपरं कर्तव्यं करणीयं यस्य सः तादृशः सन् अधिदैवतम् आराध्यदेवम् इष्टदेवम् इव तं स्तौति नमति। यो वा चाटुकरी जनः माहात्म्यं राज्ञो महत्त्वम् उद्भावयति प्रकाशयति।

एवम्भूता ये नृपतयो भवन्ति तेषां सकलमेव अनुचितमिति कथयति - किंवा इति। तेषां नृपाणां किंवा साम्प्रतं युक्तं न्यायसङ्गतं भवितुं शक्नोति। न किमपि न्यायसङ्गतं तेषां नृपाणाम् इति भावः। "युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने" इत्यमरवचनाद् असाम्प्रतम् इत्यस्य युक्तम् इत्यर्थः। येषां नृपाणाम् अतिनृशंसप्रायोपदेशनिर्घृणम् अतिनृशंसप्रायेण अतिक्रूरप्रचुरेण उपदेशेन शिक्षया निर्घृणं निष्करुणं कौटिल्यशास्त्रं चाणक्यप्रणीतम् अर्थशास्त्रं प्रमाणम्। अभिचारक्रियाक्रूरैकप्रकृतयः अभिचारक्रिया हिंसाकर्म श्येनयागादिकं तया क्रूरा कठोरा एका मुख्या प्रकृतिः स्वभावः येषां ते तादृशाः पुरोधसः पुरोहिताः गुरवः उपदेष्टारः भवन्ति, येषां नृपाणाम् इत्यत्र योज्यम्। येषां नृपाणाम् पराभिसन्धानपराः अन्यप्रतारणतत्पराः मन्त्रिणः अमात्याः उपदेष्टारः उपदेशकर्तारः भवन्ति। येषां नृपाणां नरपतिसहस्रभुक्तोज्झितायां नरपतिसहस्रेण राजसमूहेन प्राक् भुक्ता उपयुक्ता पश्चात् उज्झिता त्यक्ता तस्यां तादृश्यां लक्ष्म्यां राजश्रियाम् आसक्तिः प्रेमातिशयः भवति। येषां नृपाणां मारणात्मकेषु व्यापादनस्वरूपेषु शास्त्रेषु आयुधेषु अभियोगः आग्रहः अस्ति। येषां नृपाणां सहजप्रेमार्द्रहृदयानुरक्ताः सहजप्रेम्णा स्वाभाविकप्रणयेन आर्द्रं क्लिन्नं हृदयं चित्तं येषां ते सहजप्रमहृदयाः तादृशा अनुरक्ताः अनुरागयुक्ताः भ्रातरः सहोदराः उच्छेद्याः उच्छेत्तुं योग्याः उच्छेदनीयाः।

सरलार्थः -

एते राजानः सर्वथा तान् एव पार्श्वे स्थापयन्ति, तैः सह एव सुखेन निवसन्ति, तेभ्यः एव ददति, तैः सह मित्रतां कुर्वन्ति, तेषामेव वाक्यानि शृण्वन्ति, तेभ्यः एव सर्वदा धनं वितरन्ति, तेषामेव सम्माननं कुर्वन्ति, तान् एव विश्वसनीयान् मनन्ति - ये जनाः नक्तन्दिवं निरन्तरम् अञ्जलिबद्धाः सन्तः कर्तव्यानि कर्माणि अन्यत्र स्थापयित्वा देवतावत् राज्ञां स्तुतिं कुर्वन्ति अथवा तेषां माहात्म्यस्य कीर्तनं कुर्वन्ति।

तादृशानां राज्ञां किमपि कार्यं न्यायसङ्गतं भवति वा? येषां समीपे अत्यन्तनृशंसैः उपदेशैः परिपूर्णं तथा नितान्तनिर्दयं चाणक्यप्रणीतं नीतिशास्त्रम् एव प्रमाणं भवति। अभिचारक्रियायाः अनुष्ठानाय

नितान्तं क्रूरस्वभावविशिष्टाः पुरोहिताः येषां शिक्षकाः सन्ति। परप्रतारणापरायणः मन्त्रिगणः येषाम् उपदेष्टा भवति। सहस्रराजानः यां लक्ष्मीं यथेच्छं भुक्त्वा परित्यक्तवन्तः तां प्रति येषाम् आसक्तिः अस्ति। मारणोपदेशैः परिपूर्णे तन्त्रशास्त्रे येषाम् आग्रहः विद्यते। प्रकृत्या स्नेहवशात् सदयचित्तः अनुरक्तश्च भ्रातृगणः येषाम् उच्छेदपात्रं भवति।

व्याकरणविमर्शः -

क) समासः -

१. उपचिताञ्जलिः - उपचिता अञ्जलिः येन सः उपचिताञ्जलिः इति बहुव्रीहिसमासः।

२. विगतान्यकर्तव्यः- विगतम् अन्यत् कर्तव्यं यस्य सः विगतान्यकर्तव्यः इति बहुव्रीहिसमासः।

३. कौटिल्यशाास्त्रम्- कौटिलस्य शास्त्रं कौटिल्यशास्त्रम् इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

ख) सन्धिविच्छेदः

१. शास्त्रेष्वभियोगः- शास्त्रेषु+अभियोगः।

अलङ्कारविमर्शः

१. सर्वथा इत्यादिना वाक्येन दुष्टानां राज्ञां सर्वकार्यायौक्तिकत्वनिरूपणकार्यं प्रति अनेकहेतूपन्यासात् समुच्चयालङ्कारः। तल्लक्षणं दर्पणे -

"समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके।

खले कपोतिकान्यायात् तत्करः स्यात् परोऽपि चेत्।।" इति।

कोशः

१. "युक्तं द्वे साम्प्रतं स्थाने" इत्यमरवचनात् साम्प्रतमित्यस्य युक्तम् इत्यर्थः।" इति विश्वः।

पाठगतप्रश्नाः- २

६. मोहग्रस्ताः राजानः सर्वथा कं पार्श्वे कुर्वन्ति?

७. ते राजानः केन सह सुखम् अवतिष्ठन्ते?

८. अन्यायकारिणः राज्ञः उपदेष्टारः के?

१९.३) साम्प्रतं मूलपाठम् अवगच्छाम – १५

तदेवं प्रायातिकुटिल–कष्ट–चेष्टा–सहस्रदारुणे राज्यतन्त्रे, अस्मिन् महामोहकारिणि च यौवने, कुमार! तथा प्रयतेथाः यथा नोपहस्यसे जनैः, न निन्द्यसे साधुभिः, न धिक्क्रियसे गुरुभिः, नोपालभ्यसे सुहृद्भिः, न शोच्यसे विद्वद्भिः। यथा च न प्रकाश्यसे विटैः, न प्रहस्यसे कुशलैः, नास्वाद्यते भुजङ्गैः, नावलुप्यसे सेवकवृकैः, न वञ्च्यसे धूर्तैः, न प्रलोभ्यसे वनिताभिः,

न विडम्ब्यसे लक्ष्म्या, न नर्त्यसे मदेन, नोन्मत्तीक्रियसे मदनेन, नाक्षिप्यसे विषयैः, नावकृष्यसे रागेण, नापह्रियसे सुखेन। कामं भवान् प्रकृत्यैव धीरः, पित्रा च महता प्रयत्नेन समारोपितसंस्कारः, तरलहृदयमप्रतिबुद्धञ्च मदयन्ति धनानि, तथापि भवद्गुणसन्तोषो मामेवं मुखरीकृतवान्। इदमेव च पुनः पुनरभिधीयसे, विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्तमपि पुरुषमियं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति।

व्याख्यानम् -

हे कुमार हे राज्यपुत्र चन्द्रापीड!, तत् तस्मात्कारणात्, एवं प्रायातिकुटिल-कष्ट-चेष्टा-सहस्रदारुणे प्रायाः एतादृशबाहुल्याः अतिकुटिलाः अतिशयवक्राः कष्टचेष्टाः दुःखदायिका ईहाः तासां सहस्रं प्रचुरसंख्या ततः दारुणे भीषणे, राज्यतन्त्रे राष्ट्रशासनव्यापारे, महामोहकारिणि अतिशायाज्ञानविधायिनि, यौवने तारुण्ये, तथा तेन प्रकारेण, प्रयतेथाः प्रयत्नं कुर्याः, यथा येन प्रकारेण, जनैः लोकैः न उपहस्यसे न उपहासपात्रं करिष्यसे, साधुभिः सज्जनैः न निन्द्यसे नो विगीयसे। गुरुभिः पूज्यजनैः न धिक्क्रियसे नो धिक्कारपात्रं विधीयसे। सुहृद्भिः मित्रैः बन्धुजनैः वा न उपलभ्यसे न तिरस्क्रियसे। विद्वद्भिः पण्डितैः, न शोच्यसे न शोकविषयीक्रियसे। यथा च, विटैः कामुकैः न प्रकाश्यसे स्वसमानतया न वर्ण्यसे। अर्थात् कामिजनैः सह मिलित्वा तत्पक्षपाती मा भव इति भावः। कुशलैः व्यवहारनिपुणैः न प्रहस्यसे व्यवहारकौशलाभावात् न उपहस्यसे। भुजङ्गैः धूर्तैः न आस्वाद्यसे न उपभुज्यसे द्रव्याऽपहरणद्वारेति योज्यम्। सेवकवृकैः सेवकाः परिचारकाः एव वृकाः हिंस्रप्राणिविशेषाः तैः न अवलुप्यसे गूढरूपेण प्रविश्य न विनाश्यसे। वनिताभिः स्त्रीभिः न प्रलोभ्यसे न आकृष्यसे। लक्ष्म्या श्रिया न बिडम्ब्यसे विडम्बनायुक्तः क्रियसे, न परित्यज्यस इत्यर्थः। मदेन आधिपत्यजनिताऽभिमानेन न नर्त्यसे नो नृत्यं कार्यसे। मदनेन कामेन न उन्मत्तीक्रियसे उन्माद इव आचर्यसे। विषयैः इन्द्रियार्थैः शब्दस्पर्शादिभिः न आक्षिप्यसे न आकृष्यसे। रागेण जरया कस्मिन्नपि जने विषये प्ररूढेन अनुरागेण वा न अवकृष्यसे न आकृष्यसे। सुखेन आनन्देन न अपह्रियसे न परित्यज्यसे।

भवान् त्वं प्रकृत्या स्वभावेन कामम् अत्यर्थं धीरः धैर्यसम्पन्नः असि। तत्राऽपि पित्रा जनकेन तारापीडेन महता प्रयत्नेन अत्यन्तचेष्टया समारोपितसंस्कारः समारोपितः संस्थापितः संस्कारः सर्वविषयज्ञानं यत्र तादृशः संस्थापितसर्वविषयबुद्धिः असि। यद्यपि - धनानि सम्पदः तरलहृदयं चञ्चलचित्तम् अप्रतिबुद्धं बोधरहितं च जनं मदयन्ति मत्तं कुर्वन्ति, तथापि एवं स्थितेऽपि भवद्गुणसन्तोषः भवद्गुणैः विद्याविनयशौर्यादिभिः यः सन्तोषः परितोषः स मां शुकनासं मुखरीकृतवान् वादितवान्।

इदम् एतत् पूर्वोक्तम् एव च पुनः पुनः भूयो भूयः अभिधीयसे कथ्यसे।

इयम् एषा दुर्विनीता विनयरहिता लक्ष्मीः श्रीः विद्वांसं पण्डितम् अपि सचेतनं बुद्धिमन्तम् अपि महासत्त्वम् अत्यन्तशक्तिसम्पन्नम् अपि अभिजातं कुलीनम् अपि धीरं धैर्ययुक्तम् अपि प्रयत्नवन्तम् उद्योगिनम् अपि पुरुषं जनं खलीकरोति अधमं करोति सन्मार्गाद् विच्युतं विदधाति।

सरलार्थः -

अस्माद् एव कारणात् हे राजकुमार! चन्द्रपीड! एवम् अत्यन्तजटिले कष्टप्रदे कार्यबहुले भीषणे राजशासनरूपे कर्तव्ये तथा विवेकशून्यकारिणि यौवनसमये च तेन प्रकारेण कर्म त्वया करणीयं येन जनाः तव उपहासं न कुर्युः, सन्तः निन्दां न कुर्युः, आचार्याः न धिग्वचनं दद्युः, मित्राणि न तिरस्कुर्युः, पण्डिताः न शोचेयुः। किञ्च, यथा कामिजनाः स्वसमानतया न प्रकटयेयुः, कार्यनिपुणाः न उपहासं कुर्युः, लम्पटाः सम्पदां भोगं न कुर्युः, भृत्याः न धनं हरेयुः, धूर्ताः न वञ्चयेयुः, स्त्रियः स्वविलासेन न मुग्धं कुर्युः, श्रीः त्वां न परित्यजेत्, अभिमानः त्वां न ग्रसेत्, कन्दर्पः स्वबाणैः त्वां न हन्युः, विषयाः न अत्यन्तम् आकर्षयेयुः, कस्यापि वस्तुनः उत्कटभोगेच्छया त्वं प्रवर्तितः न भवेः, आनन्दः त्वां न परित्यजेत् तथा वर्तितव्यम्।

स्वभावेन एव त्वं धीरप्रकृतिविशिष्टः। पित्रा तारापीडेन भवति राजकुमारे अत्यन्तयत्नेन शुभसंस्काराः संस्थापिताः। सम्पत्तयो हि तारुण्यात् चञ्चलचित्तं राज्यशास्त्ररिपुविजयादिदुःखविषये अनभिज्ञं च जनं स्वभावत एव उन्मत्तं कुर्वन्ति। तथापि तव विद्याविनयशौर्यादिगुणैः जनिता तुष्टिः मां तोषयति। अतः भूयो भूयस्ते कथयामि यत्, गुणवन्तं, सावधानं, नितान्तशक्तिमन्तं, सद्वंशजं, धीरस्वभावम्, उद्योगयुक्तं जनम् अपि दुर्जनं करोति इयं दुश्चरित्रा लक्ष्मीः।

व्याकरणविमर्शः -

क) समासः -

१. सेवकवृकैः - सेवकाः वृकाः सेवकवृकाः इति कर्मधारयसमासः, तैः सेवकवृकैः इति तृतीयातत्पुरुषसमासः।

२. प्रायातिकुटिल-कष्ट-चेष्टा-सहस्रदारुणे - प्रायाः अतिकुटिलाः प्रायातिकुटिलाः इति कर्मधारयः। प्रायातिकुटिलाः कष्टचेष्टाः प्रायातिकुटिलकष्टचेष्टाः इति कर्मधारयः। तासां सहस्रं प्रायातिकुटिलकष्टचेष्टासहस्रम् इति षष्ठीतत्पुरुषः। ततः दारुणं प्रायातिकुटिलकष्टचेष्टासहस्रदारुणम्, तस्मिन् इति पञ्चमीतत्पुरुषः।

३. महासत्त्वम् - महत् सत्त्वं यस्य स महासत्त्वः, तम् इति बहुव्रीहिः।

ख) सन्धिविच्छेदः

१. नास्वाद्यते - न आस्वाद्यते।

२. नोन्मत्तीक्रियसे- न उन्मत्तीक्रियसे।

३. नावकृष्यसे - न अवकृष्यसे।

४. पुनरभिधीयसे - पुनः अभिधीयसे।

अलङ्कारविमर्शः

१. तदेवम् इत्यस्मिन् वाक्ये रूपकमलंकारः।

पाठगतप्रश्नाः- ३

९. कीदृशे राज्यतन्त्रे राजा प्रलुब्धो न भवेत्?

१०. शुकनासनये राजकुमारः चन्द्रापीडः कीदृशः?

११. शुकनासमते कैः राजकुमारः नैव निन्द्यः?

१२. राजकुमारे चन्द्रापीडे संस्काराः केन आरोपिताः?

१३. राजकुमारस्य गुणाः कं मुखरीकृतवन्तः?

१४. कया सज्जनः दुर्जनायते?

१९.४) साम्प्रतं मूलपाठम् अवगच्छाम – १६

सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान् नवयौवराज्याभिषेकमङ्गलम्, कुलक्रमागतामुद्वह पूर्वपुरुषैरूढां धुरम्, अवनमय द्विषतां शिरांसि, उन्नमय स्वबन्धुवर्गम्। अभिषेकानन्तरञ्च प्रारब्धदिग्विजयः परिभ्रमन् विजितामपि तव पित्रा सप्तद्वीपभूषणां पुनर्विजयस्व वसुन्धराम्। अयञ्च ते कालः प्रतापमारोपयितुम्। आरूढप्रतापो हि राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति' इत्येतावदभिधायोपशशाम।

व्याख्यानम् -

भवान् त्वं, सर्वथा सर्वप्रकारेण, पित्रा जनकेन, कल्याणैः नानाविघमङ्गलैः सह, क्रियमाणं विधीयमानं, नवयौवराज्याभिषेकमङ्गलम् नवः नूतनः यो यौवराज्याभिषेकः युवराजपदप्रतिष्ठा, तदेव, यत् मङ्गलं कल्याणं, तत्, अनुभवतु अनुभवविषयीकरोतु। कुलक्रमागतां वंशपरम्परया सम्प्राप्तां, पूर्वपुरुषैः पूर्वजनैः, ऊढां धृतां, धुरं राज्यशासनभारम्, उद्वह धारय। द्विषतां शत्रूणां, शिरांसि मस्तकान् अवनमय अवनतानि कुरु। बन्धुवर्गम् स्वज्ञातिसमुदायम्, उन्नमय सत्कारादिभिः उन्नतं कुरु।

अभिषेकानन्तरं च यौवनराज्याऽभिषेकात् परम्, प्रारब्धदिग्विजयः प्रारब्धः उपक्रान्तः दिग्विजयः येन स उपक्रान्तविजयः, परिभ्रमन् परिभ्रमणं कुर्वन्, तव पित्रा भवतः जनकेन राज्ञा तारापीडेन, विजितां स्वायत्तीकृताम्, अपि, सप्तद्वीपभूषणां सप्तद्वीपाः भूषणानि यस्याः तां जम्बुप्रभृतिदीपालङ्काराम्, तां वसुन्धरां पृथिवीं, पुनः भूयः, विजयस्व स्वायत्तीकुरु।

प्रतापं कोषदण्डजं तेजः, आरोपयितुं शत्रुषु प्रवर्तयितुम् ते तव अयम् एष कालः समयः।

आरूढः आरोहणविषयीकृतः, प्रतापः कोषदण्डजं तेजः, येन सः, तादृशो राजा भूपः नृपः वा, त्रैलोक्यदर्शी त्रिलोकद्रष्टा योगी इव, सिद्धादेशः सिद्ध आदेशो यस्य सः अप्रतिहताज्ञः सिद्धः सफलः, भवति विद्यते। इति, एतावत् एतत्परिमाणम्, अभिधाय उक्त्वा, उपशशाम उपशान्तः बभूव विरतः अभवत्।

सरलार्थः -

भवान् मङ्गलैः सह पित्रा विधीयमानं युवराजपदाभिषेकस्य सुखम् अनुभवतु, परम्परया प्राप्तं पूर्वपुरुषैः धृतञ्च राज्यशासनस्य भारं च उद्वहतु, शत्रूणां शिरांसि अधः करोतु, स्वजनसमुदायञ्च उन्नमयतु। अभिषेकानन्तरं भवतः पित्रा जितां जम्बुप्रभृतिसप्तद्वीपैः भूषितां वसुमतीं दिग्विजयाय बहिः गच्छन् भवान् पुनः स्वायत्तीकरोतु। अयमेव रिपुषु पराक्रमप्रदर्शनस्य कालः। शत्रुषु राज्ञः प्रतापे उत्पन्ने सति तस्य आदेशः सर्वज्ञः इव अप्रतिहतः भवति इति एतावत्पर्यन्तम् उक्त्वैव शुकनाशः विरतः अभूत्।

व्याकरणविमर्शः -

क) समासः -

१. नवयौवराज्याभिषेकमङ्गलम्- नवं यौवराज्यं नवयौवराज्यमिति कर्मधारयसमासः, तस्मिन् अभिषेकः नवयौवराज्याभिषेकः इति सप्तमीतत्पुरुषसमासः, तस्य मङ्गलम् नवयौवराज्याभिषेकमङ्गलम् इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

२. स्वबन्धुवर्गम्- स्वस्य बन्धुः स्वबन्धुः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, स्वबन्धोः गर्वः स्वबन्धुगर्वः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तं स्वबन्धुवर्गम्।

३. सप्तद्वीपभूषणां - सप्त द्वीपानि सप्तद्वीपानि इति कर्मधारयसमासः, सप्तद्वीपानि एव भूषणं यस्याः सा सप्तद्वीपभूषणा इति बहुव्रीहिसमासः, तां सप्तद्वीपभूषणाम्।

४. आरूढप्रतापः- आरूढः प्रतापः येन सः आरूढप्रतापः इति बहुव्रीहिसमासः।

ख) सन्धिविच्छेदः

१. इत्येतावत् - इति एतावत्।

२. अभिधायोपशशाम - अभिधाय उपशशाम।

कोशः

१. "स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोषदण्डजम्।" इत्यमरवचनात् प्रतापः, प्रभावः, कोषदण्डजं तेजः इत्येते पर्यायाः।

पाठगतप्रश्नाः-४

१५. मन्त्रिमते राजकुमारः किम् अनुभवेत्।

१६. राजकुमारः मन्त्रीच्छानुसारं किम् अवनमयेत्।

१७. राजकुमारः कस्याः पुनर्रविजयं कुर्यात्।

१८. कीदृशस्य राज्ञः आदेशः देववत् सिद्धो भवति।

१९.५) साम्प्रतं मूलपाठम् अवगच्छाम - १७

उपशान्तवचसि शुकनासे चन्द्रापीडस्ताभिरुपदेशवाग्भिः प्रक्षालित इव, उन्मीलित इव, स्वच्छीकृत इव, निर्मृष्ट इव, अभिषिक्त इव, अभिलिप्त इव, अलङ्कृत इव, पवित्रीकृत इव, उद्भासित इव, प्रीतहृदयो मुहूर्त्तं स्थित्वा स्वभवनमाजगाम।

व्याख्यानम् -

शुकनासे प्रधानाऽमात्ये उपशान्तवचसि उपशान्तं वचः यस्य तस्मिन् निवृत्तवचने तूष्णीम्भावम् आपन्ने सति चन्द्रापीडः राजपुत्रः ताभिः पूर्वप्रोक्ताभिः उपदेशवाग्भिः शिक्षावचनैः प्रक्षालितः धौत इव, उन्मीलितः विकसितः इव, स्वच्छीकृतः अतिशयेन निर्मलीकृतः इव, निर्मृष्टः संस्कृत इव, अभिषिक्तः स्नातः इव, अभिलिप्तः उद्दीपितः इव, अलङ्कृतः सज्जीकृत इव, पवित्रीकृतः पवित्रतां प्राप्त इव, उद्भासितः समुज्ज्वलीकृत इव, प्रीतहृदयः प्रसन्नचेताः सन्, मुहूर्तं कञ्चित्कालं, स्थित्वा अवस्थानं कृत्वा, स्वभवनं निजप्रासादम्, आजगाम आगतः।

सरलार्थः -

शुकनासस्य उपदेशानन्तरं चन्द्रापीडः तैः विमलैः उपदेशवचनैः धौत इव, प्रबोधित इव, मसृणीकृत इव, अभिषिक्त इव, अभिलिप्त इव, भूषित इव, पवित्रीकृत इव, उज्ज्वलीकृत इव सञ्जातः इत्यनुभूय प्रीतहृदयः सन् क्षणम् अवस्थाय निजगृहं प्रति आगतवान्।

व्याकरणविमर्शः -

समासः -

१. उपशान्तवचसि - उपशान्तं वचः यस्य स उपशान्तवचाः, तस्मिन् इति बहुव्रीहिसमासः।

२. प्रीतहृदयः- प्रीतं हृदयं यस्य स प्रीतहृदयः इति बहुव्रीहिसमासः।

३. स्वभवनम्- स्वस्य भवनं स्वभवनम् इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

सन्धिविच्छेदः

१. चन्द्रापीडस्ताभिरुपदेशवाग्भिः- चन्द्रापीडः ताभिः उपदेशवाग्भिः।

अलङ्कारविमर्शः

१. उपशान्तेति वाक्ये नवानामुत्प्रेक्षाणामनपेक्षया स्थितेः संसृष्टिरलङ्कारः। तल्लक्षणं तावद् विद्यानाथेनोक्तम् -

"तिलतण्डुलसंश्लेषन्यायाद् यत्र परस्परम्।

संश्लिष्येयुरलङ्काराः सा संसृष्टिर्निगद्यते।।" इति।

पाठगतप्रश्नाः- ५

१९. राजकुमारः चन्द्रापीडः कदा गृहं प्रत्याजगाम?

२०. राजकुमारः केन पवित्रीकृतः इव गृहं प्रत्यागतः?

२१. चन्द्रापीडः कथं गृहं प्रत्यागतः?

२२. स च राजकुमारः किं कृत्वा गृहं प्रत्याजगाम?

पाठसारः

मृषास्तुतिवचनैः विह्वलाः राजानः अनुचरैः कृतायामपि विडम्बनायां धूर्तान् तान् एव अन्धवत् सादरम् अभिनन्दन्ति। आत्मानं देवं मन्वानाः ते अविवेकिनः सञ्जाताः, अतः तेषां राज्ञां मनसि या धारणा समुत्पन्ना, तया तेषां बुद्धिः नष्टा। अत एव "मम बाहुद्वयमध्ये इतोऽपि बाहुयुगलमेकं गुप्तं वर्तते" इति भावयन्तः आत्मनः विष्णुसदृशान् आमनन्ति। अपि च "स्वललाटदेशे अपरं नेत्रमेकं त्वचा आवृतम् अस्ति" इति शङ्कमानाः ते स्वयं शिवसदृशान् मनन्ति। ते च तेषां दर्शनं तेषामेव अनुग्रहः इति भावयन्ति। स्वेषां दृष्टिपातम् अपि उपकाररूपेण गणयन्ति ते। केनापि सह सम्भाषणम् अपि दानवत्, तेषाम् आदेशाः वरप्रदानतुल्याः इति चिन्तयन्ति। स्वेषां स्पर्शनं पवित्रतासम्पादकम् इति अवबोधः तेषाम्। मिथ्यामाहात्म्यस्य गर्वेण गर्वितास्ते राजानः देवान् न नमन्ति, ब्राह्मणानां पूजनं न कुर्वन्ति, मान्यानां कृते सम्मानं न प्रदर्शयन्ति, पूजनीयान् न पूजयन्ति, नमस्करणीयान् न नमस्कुर्वन्ति। किञ्च गुरून् दृष्ट्वापि न उत्तिष्ठन्ति। अपि च ते विद्योपार्जनादीनां परिश्रमः निरर्थकः इति भावयन्तः पण्डितानाम् उपहासं कुर्वन्ति। वृद्धाः वार्धक्यकारणात् बुद्धेः अस्थिरतावशात् अधिकं प्रलपन्ति इति स्वीकुर्वाणाः ते राजानः वृद्धानाम् उपदेशं निष्प्रयोजनकम् इति भावयन्ति। स्वबुद्धेः तिरस्कारः भवति इति मन्वानाः ते राजानः मन्त्रिणाम् उपदेशेषु दोषान् आविष्कुर्वन्ति। किञ्च, हितवाक्यं वदताम् उपरि क्रोधं प्रकटयन्ति।

एते राजानः सर्वथा तान् एव पार्श्वे स्थापयन्ति, तैः सह एव सुखेन निवसन्ति, तेभ्यः एव ददति, तैः सह मित्रतां कुर्वन्ति, तेषामेव वाक्यानि श‍ृण्वन्ति, तेभ्यः एव सर्वदा धनं वितरन्ति, तेषामेव सम्माननं कुर्वन्ति, तान् एव विश्वसनीयान् मनन्ति - ये जनाः नक्तन्दिवं निरन्तरम् अञ्जलिबद्धाः सन्तः कर्तव्यानि कर्माणि अन्यत्र स्थापयित्वा देवतावत् राज्ञां स्तुतिं कुर्वन्ति अथवा तेषां माहात्म्यस्य कीर्तनं कुर्वन्ति। येषां समीपे अत्यन्तनृशंसैः उपदेशैः परिपूर्णं तथा नितान्तनिर्दयं चाणक्यप्रणीतं नीतिशास्त्रम् एव प्रमाणं भवति। अभिचारक्रियायाः अनुष्ठानाय नितान्तं क्रूरस्वभावविशिष्टाः पुरोहिताः येषां शिक्षकाः सन्ति। परप्रतारणापरायणः मन्त्रिगणः येषाम् उपदेष्टा भवति। सहस्रराजानः यां लक्ष्मीं यथेच्छं भुक्त्वा परित्यक्तवन्तः तां प्रति येषाम् आसक्तिः अस्ति। मारणोपदेशैः परिपूर्णे तन्त्रशास्त्रे येषाम् आग्रहः विद्यते।

प्रकृत्या स्नेहवशात् सदयचित्तः अनुरक्तश्च भ्रातृगणः येषाम् उच्छेदपात्रं भवति। तादृशानां राज्ञां किमपि कार्यं न्यायसङ्गतं नैव भवति।

अस्माद् एव कारणात् शुकनासः राजकुमारं चन्द्रपीडं प्रति कथयति यत् – एवं कष्टप्रदे भयङ्करे राजशासनकर्तव्ये तथा विवेकहारिणि यौवनसमये च तेन प्रकारेण कर्म त्वया करणीयं येन जनाः तव उपहासं न कुर्युः, सन्तः निन्दां न कुर्युः, आचार्याः न धिग्वचनं दद्युः, मित्राणि न तिरस्कुर्युः, पण्डिताः न शोचेयुः। किञ्च, यथा कामिजनाः स्वसमानतया न प्रकटयेयुः, कार्यनिपुणाः न उपहासं कुर्युः, लम्पटाः सम्पदां भोगं न कुर्युः, भृत्याः न धनं हरेयुः, धूर्ताः न वञ्चयेयुः, स्त्रियः स्वविलासेन न मुग्धं कुर्युः, श्रीः त्वां न परित्यजेत्, अभिमानः त्वां न ग्रसेत्, कन्दर्पः स्वबाणैः त्वां न हन्युः, विषयाः न अत्यन्तम् आकर्षयेयुः, कस्यापि वस्तुनः उत्कटभोगेच्छया त्वं प्रवर्तितः न भवेः, आनन्दः त्वां न परित्यजेत् तथा वर्तितव्यम्। स्वभावेन एव त्वं धीरप्रकृतिविशिष्टः। पित्रा तारापीडेन भवति राजकुमारे अत्यन्तयत्नेन शुभसंस्काराः संस्थापिताः। सम्पत्तयो हि स्वभाविकतया चञ्चलचित्तं राज्यशासने अनभिज्ञं च जनम् एव उन्मत्तं कुर्वन्ति। तथापि तव विद्याविनयशौर्यादिगुणैः जनिता तुष्टिः मां तोषयति। अतः भूयो भूयस्ते कथयामि यत्, गुणवन्तं, सावधानं, नितान्तशक्तिमन्तं, सद्वंशजं, धीरस्वभावम्, उद्योगयुक्तं जनम् अपि दुर्जनं करोति इयं दुश्चरित्रा लक्ष्मीः।

शुकनासस्य मतानुसारं मङ्गलैः सह पित्रा तारापीडेन विधीयमानं युवराजपदाभिषेकस्य सुखं चन्द्रापीडः अनुभवेत्, परम्परया प्राप्तं पूर्वपुरुषैः धृतञ्च राज्यशासनस्य भारं च उद्वहेत्, शत्रूणां शिरांसि अधः कुर्यात्, स्वजनसमुदायञ्च उन्नमयेत्। अभिषेकानन्तरं तस्य पित्रा जितां जम्बुप्रभृतिसप्तद्वीपैः भूषितां वसुमतीं दिग्विजयाय बहिः गच्छन् चन्द्रापीडः पुनः स्वायत्तीकुर्यात्। अयमेव रिपुषु पराक्रमप्रदर्शनस्य कालः। तथाहि शत्रुषु राज्ञः प्रतापे उत्पन्ने सति तस्य आदेशः सर्वज्ञः इव अप्रतिहतः भवति इति एतावत्पर्यन्तम् उक्त्वैव शुकनाशः विरतः अभूत्।

शुकनासस्य उपदेशानन्तरं चन्द्रापीडः तैः विमलैः उपदेशवचनैः परिष्कृतः इव, प्रबोधितः इव, मसृणीकृतः इव, अभिषिक्तः इव, अभिलिप्तः इव, भूषितःइव,पवित्रीकृत इव, उज्ज्वलीकृत इव च सञ्जातः इत्यनुभूय प्रीतहृदयः सन् निजगृहं प्रत्यागतवान्।

पाठान्तप्रश्नाः

१. कस्माद् हेतोः राजानः प्रवञ्चकानामेव सादरम् अभिनन्दन्ति इति वर्णयत।
२. विवेकहीनाः सन्तः राजानः किं किं कुर्वन्ति सर्वं पाठदिशा वर्णयत।
३. मिथ्यामोहग्रस्ताः राजानः कान् कान् पार्श्वे स्थापयन्ति।
४. कीदृशानां राज्ञां कार्यं न्यायसङ्गतं न भवति।
५. शुकनासस्य मते राजकुमारेण कथम् आचरणीयम्।
६. कदा राज्ञः आदेशाः सर्वज्ञवत् अप्रतिहताः भवन्ति।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि

१. राजानः आत्मविडम्बनां कृतवताम् अभिनन्दनं कुर्वन्ति।

२. स्वस्मिन् देवत्वारोपधारणया दुष्टानां राज्ञां बुद्धिः नश्यते।

३. अविवेकिनः राजानः स्वाम् आज्ञां वरप्रदानं मन्यन्ते।

४. अविवेकिनः राजानः अभिवादार्हान् न अभिवादयन्ति।

५. अविवेकी राजा हितवादिनाम् उपरि क्रोधं प्रकटयति।

६. मोहग्रस्ताः राजानः सर्वथा यः अहर्निशम् अञ्जलिबद्धः सन् स्तौति तं पार्श्वे कुर्वन्ति।

७. ते राजानः यः तस्य माहात्म्यम् उद्भावयति तेन सह सुखम् अवतिष्ठन्ते।

८. अन्यायकारिणः राज्ञः उपदेष्टारः पराभिसन्धानपराः मन्त्रिणः।

९. अत्यन्तभयङ्करकष्टप्रदे कुटिले च राज्यतन्त्रे राजा प्रलुब्धो न भवेत्।

१०. शुकनासनये राजकुमारः चन्द्रापीडः प्रकृत्या एव धीरः।

११. शुकनासमते साधुभिः राजकुमारः नैव निन्द्यः।

१२. राजकुमारे चन्द्रापीडे संस्काराः पित्रा तारापीडेन आरोपिताः।

१३. राजकुमारस्य गुणाः मन्त्रिणं शुकनासं मुखरीकृतवन्तः।

१४. दुर्विनीतया लक्ष्म्या सज्जनः दुर्जनायते।

१५. मन्त्रिमते राजकुमारः राज्याभिषेकमङ्गलम् अनुभवेत्।

१६. राजकुमारः मन्त्रीच्छानुसारं द्विषतां शिरांसि अवनमयेत्।

१७. राजकुमारः सप्तद्वीपभूषणायाः वसुमत्याः पुनर्विजयं कुर्यात्।

१८. आरूढप्रतापस्य राज्ञः आदेशः देववत् सिद्धो भवति।

१९. राजकुमारः चन्द्रापीडः शुकनासस्य उपदेशाद् अनन्तरं गृहं प्रत्याजगाम।

२०. राजकुमारः निर्मलाभिः उपदेशवाग्भिः पवित्रीकृतः इव गृहं प्रत्यागतः।

२१. चन्द्रापीडः प्रीतहृदयः सन् गृहं प्रत्यागतः।

२२. स च राजकुमारः मुहूर्तं स्थित्वा गृहं प्रत्याजगाम।

योग्यताविस्तारः

१९.६) कविपरिचयः

भूमिका - महाकविः बाणभट्टः गद्यकाव्यजगतः चक्रवर्ती । पद्यं वद्यं गद्यं हृद्यम् इति उक्तिः बाणस्य गद्यकाव्यस्य रचनादनन्तरमेव भणितिपदवीम् अधिगता इति भाति। कविराजः इति नामा

गद्यकविरेकः वदति यत् – "सुबन्धुर्बाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः" इति श्लेषार्थचमत्कारे वयं त्रय एव गद्यकवयः इति। बाणभट्टस्य कवितासामर्थ्यविचारे गोवर्धनाचार्यस्य प्रशंसावचनम् एवमस्ति –

"जाता शिखण्डिनी प्राक् यथा शिखण्डी तथाऽवगच्छामि।

प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी बाणे बभूवे"ति॥

महाकविः जयदेवः ब्रूते, यथा –

"हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः" इति।

देशकालौ - महाकविना स्वेतिवृत्तं स्वविरचिते हर्षचरिते विस्तरशः प्रतिपादितम्। हिरण्यबाह्वपरनामिकायाः शोणानद्याः पश्चिमतटे स्थितः प्रीतिकूटाख्यः ग्रामः बाणस्य जन्मभूमिः आसीत्। सम्प्रति स्थानमिदं बिहारराज्यस्य आरामण्डलान्तर्गतम्। बाणभट्टस्य वंशः विद्याभ्यासे धर्माचरणे च अतीव सुप्रसिद्ध आसीत्। वात्स्यायनवंशजः चित्रभानुः बाणभट्टस्य पिता माता च राज्यदेवी। उक्तिरेवमस्ति लभ्यते - "अलभत च चित्रभानुस्तेषां मध्ये राजदेव्यभिधानायां ब्राह्मण्यां बाणमात्मजम्।" इति। अतोऽयं ब्राह्मण आसीदिति निश्चप्रचम्। बाणस्य जन्मस्थानस्य समीप एव यष्टिगृहम् नाम ग्रामः, ततोऽपि अनतिदूरे श्रीहर्षवर्धनस्य द्वितीयशिलादित्यस्य राज्यम् श्रीकण्ठदेशः आसीत्। हर्षवर्धनशिलादित्यस्य कालः ६०६-६४७ ख्रिष्टाब्दाभ्यन्तरे इति हर्षचरिते उल्लिखितम् । अतः बाणभट्टोऽपि सप्तमशतकस्य कविः इति स्पष्टम्।

जीवनचरितम् - शैशवे एव बाणस्य मातृवियोगः अभवत्। ततः पिता एव बालस्य रक्षणपोषणभारम् ऊढवान्। ततः समुचिते वयसि तस्य विधिवत् उपनयनादिसंस्काराः सम्पन्नाः। तेन च जनकात् सकलविद्या अधिगता। बाणस्य चतुर्दशे वयसि पितापि दिवं गतः। तदा खिन्नः बाणः मित्रैः सह ग्रामाद् ग्रामान्तरं पर्यटन् अन्तिमे प्रीतिकूटं प्रति गतः। तत्र एव तस्य कवित्वविकाशः संवृत्तः। चन्द्रसेनमातृषेणौ तस्य भ्रातरौ इति प्रसिद्धिः। ततः कवित्वप्रतिभा तस्य कर्णाकर्णिकया बहुत्र प्रसृता। तदा तत्कवित्वप्रतिभां श्रुत्वा चक्रवर्तिनः हर्षवर्धनस्य मातुलः चित्रभानोः मित्रं च कृष्णराजः मुग्धः। तस्य कृपया स हर्षवर्धनस्य आस्थानपण्डितमण्डल्यां स्थानं लब्धवान्। ततः किञ्चित्कालानन्तरं बाणभट्टः हर्षवर्धनस्य अतीव प्रियमित्रम् अभवत्। तदा बाणः हर्षवर्धनस्य जीवनचरितम् आश्रित्य हर्षचरितम् इति नामकं ग्रन्थं रचयामास। भूषणभट्टः बाणभट्टस्य पुत्रः।

कविकृतयः - महाकविः बाणभट्टः गद्यकाव्यद्वयविनिर्माणेन सहृदयानां हृदये अमरं स्थानं प्राप्तवान्। अत एव काव्यरसिकानाम् अयम् उद्घोषः "बाणोच्छिष्टम् जगत् सर्वम्" इति। तस्य गद्यकाव्यद्वयं तावत् हर्षचरितम् कादम्बरी चेति।

तत्र हर्षचरितम् इति आख्यायिकाग्रन्थः। वास्तविकम् इतिहासम् आश्रित्य अयं ग्रन्थः बाणभट्टेन विरचितः। एतस्य ग्रन्थस्य आख्यायिकात्वं स्वयमेव कथयति - "करोम्याख्यायिकाम्भोधौ जिह्वाप्लवनचापलम्" इति। नेदं साधारणं चरितपुस्तकमपि तु सरसं काव्यम्। "ओजःसमासभूयस्त्वम् एतद् गद्यस्य जीवितम्" इति गद्यविषये आलङ्कारिकाणामुक्तिः। समेषामेव आलङ्कारिकाणां मते

ओजःसमासभूयोगद्यकाव्यसंरचने मूर्धन्यो बाणः। तस्य च ओजःसमासबहुलं गद्यकाव्यं भवति हर्षचरितम्। अस्मिन् ग्रन्थे अष्टौ उच्छ्वासाः सन्ति। तेषु आद्ये उच्छ्वासत्रये बाणः स्वीयां कथां लिखितवान्। तत्रैव तस्य वंशपरिचयादिकं निबद्धम्। चतुर्थोच्छ्वासात् समाप्तिपर्यन्तं राज्ञः हर्षवर्धनस्य चरितम् उपन्यस्तम्।

बाणभट्टस्य द्वितीयं प्रसिद्धं गद्यकाव्यं भवति कादम्बरी। कादम्बरी स्वीयकल्पनया रचितः कथाग्रन्थ इति बाणस्य स्वीयया "धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा" इत्युक्त्या एव ज्ञायते। कादम्बर्यामुक्ता कथा गुणाढ्यविरचिताया बृहत्कथायाः संगृहीता। बृहत्कथातः कथामादाय स्वकीयकवित्ववैभव्येन काव्यकलानैपुण्येन कथायां वैशिष्ट्यम् उत्पाद्य कादम्बरीं निबद्धवान् महाकविर्बाणः। अत एव रसिकजनोक्तिः - "कादम्बरीरसज्ञानाम् आहारोऽपि न रोचते" इति। कादम्बरी स्ववैभवेन अन्वर्थनाम्नी कादम्बरी एव सम्पन्ना। कादम्बरी नाम मदिरा। मदिरा यथा मदमुत्पादयति तथैव इयं कथा अपि जनयति काव्यास्वादमदम्। बाणस्य कादम्बर्याः महती प्रशंसा विद्वद्भिः आलङ्कारिकैः कृता। यथा तत्र राजशेखरः –

"सहर्षचरितारब्धाद्भुतकादम्बरीकथा।
बाणस्य वाण्यनार्येव स्वच्छन्दा भ्रमति क्षितौ।।" इति। तथैव कीर्तिकौमुदीकारः भणति –

"युक्तं कादम्बरी श्रुत्वा कवयो मौनमाश्रिताः।
बाणध्वनावनध्यायो भवतीति स्मृतिर्यतः।।" इति।

एवं समासतः कविपरिचयः प्रस्तुतः।

१९.७) विशेषज्ञानाय अध्येतव्या ग्रन्थाः

बाणभट्टप्रणीतोऽयं कादम्बरीकथाग्रन्थः भारतीयसंस्कृतसाहित्ये अत्युत्कृष्टं पदम् अलङ्करोति। बहुभिः परमादरेण श्लाघ्यमानः अयं ग्रन्थः। अत्र शुकनासोपदेशः इत्यंशः अध्येयः अस्माकम्। तत्र अध्येतारः यदि इतः अपि दृढं ज्ञानम् तर्हि अधोलिखितान् ग्रन्थान् द्रष्टुं शक्नुयुः -

- **कादम्बरी** - चन्द्रकलासंस्कृतहिन्दीव्याख्योपेता
  व्याख्याकारः - आचार्य शेषराजशर्मा रेग्मीः
  प्रकाशकः - चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी
- **कादम्बरी** - चन्द्रकलाविद्योतिनीव्याख्याद्वयोपेता
  व्याख्याकारः - पण्डित कृष्णमोहनशास्त्री
  प्रकाशकः - चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
- **कादम्बरी** - (वङ्गभाषायाम्)
  सम्पादकः - श्रीनीरदवरणभट्टाचार्यः
  प्रकाशकः - संस्कृत पुस्तक भाण्डारः, कोलकाता

१९.८) भाषाविस्तारः

शुकनासोपदेशः इत्यंशस्य पाठेन संस्कृतभाषायां ज्ञानवर्धनं निश्चप्रचम्। अध्येयांशस्य अध्ययनेन ज्ञानवर्धनस्य केचन उपायाः सामान्येन निर्दिश्यन्ते -

शुकनासोपदेश इति पाठ्यांशस्य अध्ययनेन भवान् -

१. संस्कृते गद्यसाहित्यरचनाकौशलं बोद्धुं शक्नोति।

२. नवीनपदानां तालिकानिर्माणं कर्तुं शक्नोति।

३. समासनामानि तत्प्रयोगकौशलं च ज्ञातुं शक्नोति।

४. नवीनधातूनां प्रकृतिप्रत्ययानां च प्रयोगं कोष्ठकं च कर्तुं शक्नोति।

५. नवीनपदानाम् अर्थानां च ज्ञानेन भाषासमृद्धिं कर्तुं शक्नोति।

१९.९) भावविस्तारः

१. कथामिमां गद्यरूपेण पठितुं पाठयितुं च भवन्तः शक्नुवन्ति।

२. नाटकरूपेण इयं कथा प्रस्तोतुं शक्यते।

३. धनपिपासा मरणस्य बीजमित्युपदेशं मनसि संस्थाप्य जीवने प्रवर्तनीयम्।

४. आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया।

५. गुरूणां सज्जनानां च सर्वदा सम्मानं विधेयम्।

६. गुरूणाम् आज्ञाम् उपदेशं च स्वीकृत्यैव कार्ये प्रवर्तनीयम्।

७. मन्त्रिणः शुकनासस्य उपदेशं मनसि निधाय जीवनपरिपालनेन जीवनं सुष्ठु स्यात्।

८. कदापि धनयौवनादिकम् आश्रित्य अहङ्कारः न करणीयः।

॥ इति नवदशः पाठः ॥